

دانشگاه پیام نور

الهیات و علوم اسلامی

تهران جنوب

پایان نامه برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

الهیات، علوم قرآن و حدیث

گروه علوم انسانی

«نقش ادبیات جاهلی در مهمترین تفاسیر قرآن در سه قرن

اول هجری»

کلثوم قبادی

استاد راهنما: دکتر علیرضا دل افکار

استاد مشاور: دکتر رحمت الله عبدالله زاده آرانی

زمستان / ۹۲

تقدیم به:

بزرگ پرچمدار رسالت الهی و مفسر گران قدر و والامقام قرآن کریم، پیامبر رحمت و هدایت حضرت محمد(ص) و وارثان علوم نبوی، ائمه هدی علیهم السلام و ارواح پاک مفسران بزرگی که دانش وسیع، ایمان والا و همت بلند ایشان سبب شد که امکان فهم معانی ارزشمند قرآنی برای ما فراهم شود، بویژه مفسران ایرانی که سهم عمده ایشان در علوم قرآنی انکار ناکردنی است و تفاسیر مختلف آنان چراغ راه مسلمانان در فهم قرآن کریم است؛ و بالاخص مفسر بزرگ و هم ولایتی ارزنده و شهیرمان ابن قتیبہ دینوری.

سپاسگذاری

ابتدا از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر دل افکار که با راهنمایی های ارزنده خود اینجانب را مرحله به مرحله هدایت کردند و موجبات اصلی فراهم شدن این پایان نامه شدند نهایت سپاسگذاری به عمل می آید و همچنین از جناب آقای دکتر عبدالله زاده استاد محترم مشاور که در تکمیل کردن این پایان نامه مرا یاری فرمودند کمال تشکر را دارم و همچنین از جناب آقای دکتر نوری که به دلیل دوری اینجانب از دانشگاه محل تحصیل مرا از راهنمایی های ارزنده خود بهره مند فرمودند سپاسگذاری می کنم.

از همسر فداکار و مهربانم آقای عزت الله رحیمی که با نهایت اخلاص اینجانب را در امر تحصیل همراهی کرده و مشوق اصلی و یار و یاور من بوده اند کمال تشکر را دارم و از دختر دلبندم ریحانه خانم نیز ممنونم . و در پایان نیز از همه کسانی که مرا در تکمیل این پایان نامه یاری نمودند از جمله آقایان علی رحیمی و حمید رحیمی نهایت سپاس و قدر دانی به عمل می آید.

چکیده

زبان عربی در دوره جاهلیت به درجات تأمل برانگیزی از قدرت ادبی رسیده بود؛ تا جایی که خداوند در قرآن کریم از آن به عنوان (عربی مبین) یاد می‌کند. چون قرآن به زبان عربی نازل شده است، توجه به ادبیات صدر اسلام (جاهلیت)، بویژه شعر آن دوران در فهم و تفسیر آیات قرآن از ضرورت و اهمیت فراوانی برخوردار است. بر این اساس مفسران دوره اول تفسیری، در تفاسیرشان بسیار از واژگان، اصطلاح‌ها، تعبیرها و نکات ادبی و بلاغی روزگار جاهلی استفاده کرده‌اند؛ چنانکه ابن عباس در تفسیر خود ضمن بهره بردن از واژگان و تعابیر گذشته، نمونه‌های متعددی از اشعار عرب جاهلی را به عنوان شاهد برای برخی وجوه تفسیری خود آورده است. پس از او نیز بسیاری از مفسران، بویژه کسانی که از نظر ادبی و بلاغی به قرآن نظر داشته‌اند، به نقش ادبیات عرب جاهلی در فهم پاره‌ای از وجوه تأویلی و تفسیری قرآن کریم اشاره کرده‌اند. در این پایان نامه برآنیم که وجوه اثر گذاری ادبیات عصر جاهلی را بر تفاسیر سه قرن اول هجری بویژه ابن عباس، فرّاء و ابن قتیبہ بررسی کنیم. این پایان نامه در پنج فصل نوشته شده است. فصل اول: شامل کلیات، تعاریف و مفاهیم است. فصل دوم حاوی بحث‌هایی در خصوص نقش ادبیات جاهلی در آثار تفسیری ابن عباس است، که دو اثر وی به نام «غریب القرآن فی شعر العرب» و «لغات القرآن» را بدین منظور بررسی کرده‌ایم. در فصل سوم نیز نقش ادبیات جاهلی بر شیوه تفسیر فرّاء بررسی شده است. بدین منظور کتاب «معانی القرآن» وی را بررسی کردیم. فصل چهارم حاوی نقش ادبیات جاهلی بر آثار تفسیری ابن قتیبہ است. در این فصل نیز دو اثر از ابن قتیبہ به نام‌های «تأویل مشکل القرآن» و «غریب القرآن» را در نظر داشته‌ایم. فصل آخر شامل نتیجه گیری و پیشنهاد است. از بررسی‌های به عمل آمده در این تحقیق نتایجی بدین شرح به دست آمد: نخست آنکه ادبیات جاهلی بویژه شعر آن، تأثیر بسزایی در تفاسیر مفسران نامبرده داشته است. دیگر اینکه این مفسران در تفاسیر خود آیات قرآن را از نظر واژگانی، صرفی، نحوی، معنایی و بلاغی بررسی کرده‌اند و برای این کار به اشعار و لغات جاهلی بویژه لغات و لهجه های قبایل مختلف حجازی و غیر حجازی استشهد کرده‌اند.

کلید واژه‌ها:

تفسیر قرآن، جاهلیت، ادبیات جاهلی، ابن عباس، فرّاء، ابن قتیبہ.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات و مفاهیم تحقیق

۱ + ۱ - طرح تحقیقاتی (پروپوزال) ۳

۱ + ۱ - بیان مسأله ۳

۱ + ۲ - سابقه و ضرورت تحقیق ۳

۱ + ۳ - سؤال های تحقیق ۵

۱ + ۴ - فرضیه ها ۵

۱ + ۵ - اهداف تحقیق ۶

۱ + ۶ - کاربردهای متصور از تحقیق ۶

۱ + ۷ - مراجع استفاده کننده از نتیجه تحقیق ۶

۱ + ۸ - روش انجام تحقیق ۶

۱ + ۹ - جامعه آماری و روش نمونه گیری ۷

۱ - ۴ - تعاریف و مفاهیم

۱ + ۴ - ادبیات ۷

۱ - ۴ - جاهلیت ۸

۱ - ۳ - ادبیات جاهلی ۸

۱ - ۴ - تفسیر ۹

۱-۴-۲-۱- معنای لغوی تفسیر ۹

۱-۴-۲-۲- معنای اصطلاحی تفسیر ۹

۱-۳-۱- مبانی نظری

۱-۳-۱- روش های تفسیر قرآن ۱۰

- ۱-۳-۲- مفسران مهم سه قرن اول هجری _____ ۱۱
- ۱-۳-۲-۱- مفسران آگاه به همه معانی قرآن _____ ۱۱
- ۱-۳-۲-۱- ویژگی های تفسیری پیامبر(ص) _____ ۱۲
- ۱-۳-۲-۱- ویژگی های تفسیری اهل بیت(ع) _____ ۱۳
- ۱-۳-۲- مفسران صحابی _____ ۱۴
- ۱-۳-۲-۱- مهمترین مفسران صحابه _____ ۱۵
- ۱-۳-۲-۱- ویژگی های تفاسیر صحابه _____ ۱۵
- ۱-۳-۲-۳- مفسران تابعی _____ ۱۶
- ۱-۳-۲-۳-۱- مهمترین مفسران تابعان _____ ۱۷
- ۱-۳-۲-۳-۱- ویژگی های تفاسیر تابعان _____ ۱۸
- ۱-۳-۲-۴- مفسران قرن سوم _____ ۱۹
- ۱-۳-۲-۴-۱- مهمترین تفاسیر قرن سوم _____ ۱۹
- ۱-۳-۲-۳-۱- ویژگی های تفسیری قرن سوم _____ ۲۰
- ۱-۳-۳- ابن عباس و روش تفسیری وی _____ ۲۰
- ۱-۳-۳-۱- تفاسیرهای منسوب به ابن عباس _____ ۲۳
- ۱-۳-۴- فرآء و روش تفسیری وی _____ ۲۴
- ۱-۳-۴-۱- آثار فرآء _____ ۲۶
- ۱-۳-۵- ابن قتیبه و روش تفسیری وی _____ ۲۷
- ۱-۳-۵-۱- آثار ابن قتیبه _____ ۲۸

- ۲۸-۱-۳-۶- ویژگی های ادبیات جاهلی _____
- ۲۹-۱-۳-۶-۱- شعر جاهلی _____
- ۳۱-۱-۳-۶-۱- شاعران جاهلی _____
- ۳۲-۱-۳-۶-۲- خطابه جاهلی _____
- ۳۳-۱-۳-۶-۲-۱- خطیبان جاهلی _____
- ۳۳-۱-۳-۷- نقش ادبیات جاهلی و تأثیر آن در تفسیر قرآن _____
- ۳۸-۱-۳-۷-۱- تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر قرآن از نظر واژگانی _____
- ۴۰-۱-۳-۷-۲- تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر قرآن از نظر بلاغی و نحوی _____
- ۴۳-۱-۳-۷-۲-۱- از نظر استعاره _____
- ۴۴-۱-۳-۷-۲-۲- از نظر کنایه _____
- ۴۴-۱-۳-۷-۳-۲- از نظر تشبیه _____
- ۴۵-۱-۳-۷-۳- تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر قرآن از نظر قبایل و لهجه های آنان _____
- ۴۸- فصل دوم: نقش ادبیات جاهلی در آثار تفسیری ابن عباس _____
- ۵۰-۲-۱- تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر غریب القرآن فی شعر العرب _____
- ۵۱-۲-۱-۱- از نظر واژگانی _____
- ۵۸-۲-۱-۲- از نظر بلاغت _____
- ۶۳-۲-۱-۳- از نظر قبایل و لهجه های آنان _____
- ۶۴-۲-۲- تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر لغات القرآن ابن عباس _____

فصل سوم: نقش ادبیات جاهلی در آثار تفسیری فرّاء

۳-۱- تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر معانی القرآن ۷۹

۳-۱-۱- از نظر واژگانی ۸۰

۳-۱-۲- از نظر بلاغت ۸۵

۳-۱-۳- از نظر قبایل و لهجه های آنان ۹۵

۳-۱-۴- از نظر نحوی ۹۷

فصل چهارم: نقش ادبیات جاهلی در آثارفسیری ابن قتیبه

۴-۱- تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر تأویل مشکل القرآن ۱۰۴

۴-۱-۱- از نظر واژگانی ۱۰۴

۴-۱-۲- از نظر بلاغت ۱۰۶

۴-۱-۲-۱- مجاز ۱۰۶

۴-۱-۲-۲- استعاره ۱۰۸

۴-۱-۲-۳- مقلوب ۱۰۹

۴-۱-۲-۴- حذف و اختصار ۱۱۰

۴-۱-۲-۵- تکرار و زیادت در کلام ۱۱۲

۴-۱-۲-۶- کنایه و تعریض ۱۱۳

۴-۱-۲-۷- مخالفت لفظ با معنای آن ۱۱۴

۴-۱-۲-۸- لفظ واحد برای معنای مختلف ۱۱۵

۴-۱-۲-۹- تفسیر بعضی از حروف و افعال غیر متصرف ۱۱۸

۴-۱-۲-۱۰- کاربرد برخی از حروف بجای برخی دیگر ۱۱۹

- ۱۲۲-۳-۱-۴ از نظر قبایل و لهجه های آنان
- ۱۲۲-۲-۴ تأثیر ادبیات جاهلی در تفسیر غریب القرآن
- ۱۲۳-۱-۲-۴ از نظر واژگانی
- ۱۲۳-۱-۱-۲-۴ باب اسماء و صفات خدا و تأویل آنها
- ۱۲۴-۲-۱-۲-۴ باب تأویل حروفی که در قرآن زیاد تکرار شده است
- ۱۲۶-۳-۱-۲-۴ باب تفسیر لغات غریب و نا مأنوس
- ۱۲۸-۲-۲-۴ از نظر بلاغت
- ۱۲۹-۳-۲-۴ از نظر قبایل و لهجه های آنان
- ۱۳۰ فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهاد
- ۱۳۳ فهرست منابع

پیامبر اکرم از میان قومی برانگیخته شد که زبانشان عربی بود و یکی از دلایل نزول قرآن کریم به زبان عربی همین امر است. مخاطبان اولیه‌ی پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه وآله) و قرآن کریم، مردم منطقه مکه و اطراف آن بودند؛ گرچه در مراحل بعد، رسالت او جهانی و دعوتش همگانی شد و طبیعی است که قرآن نباید به زبانی نازل می‌شد که حتی اولین مخاطبان و نزدیکان پیامبر با آن بیگانه هستند. خداوند در ارسال پیامبران و ابلاغ پیام‌های خویش همین رویه را تأیید کرده و به کار گرفته است: (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلَّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِيَ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ)^۱؛ با توجه به روحیه خاص مردم عربستان و تعصب و جاهلیتی که با اعتقادات آنان عجین گشته بود و چون با زبان عربی به خوبی آشنایی داشتند و به آن سخن می‌گفتند، شعر می‌سرودند و با هم رقابت ادبی داشتند، اگر زبان قرآن، زبان دیگری غیر از زبان عربی بود، احتمالاً به این بهانه که چرا قرآن به زبان ما نازل نشده است، لجاجت با قرآن مضاعف می‌شد. دلیل دیگر آنکه، قرآن کریم کلام خداست و کلام خدا باید با روشن‌ترین وجه بیان شود و هیچ‌گونه ابهام و گنگی نداشته باشد، لذا قرآن به زبان عربی که در آن زمان به اوج شکوفایی و زیبایی رسیده بود نازل گردید. قرآن کریم در بیان مقاصد خود، از واژگان رایج در میان عرب‌زبانان زمان نزول استفاده کرده است، ولی حتی مردمان اهل یک زبان نوعاً از معانی مختلف همه واژگان آن زبان آگاه نیستند و چه بسا در موارد فراوانی برای فهم عبارات یک متن، نیازمند تحقیق و تفحص از مفاد واژگان باشند. در خصوص واژگان قرآن نیز بررسی‌های قرآنی و تاریخی نشان می‌دهد که حتی در زمان نزول نیز پاره‌ای از واژگان قرآنی برای جمعی از مخاطبان اولیه آن مبهم بوده است؛ برای مثال هنگامی که از ابوبکر معنای «ابا»^۲ را پرسیدند، گفت: «کدام زمین مرا بردارد و کدام آسمان بر من سایه افکند، اگر ندانسته در کتاب خدا سخن گویم». در این‌گونه موارد، فهم آیات قرآن به تلاش برای دستیابی به مفاد واژگان به کار رفته در آیات، نیازمند است. کلام عرب دوران جاهلیت

^۱ . ابراهیم/ ۴. (ما هیچ پیامبری را جز به زبان قومش نفرستادیم تا بتواند حقایق را برای آنان به روشنی بیان کند . پس خداوند هر کس را بخواهد، گمراه و هر کس را

بخواهد، هدایت می‌کند و او توانا و حکیم است)

^۲ . عبس/ ۳۱؛ «اب» به گیاه و چراگاه معنا شده است.

دوران پیش از نزول قرآن)، در دو بخش نثر و نظم خلاصه می‌شود. در زمینه نثر، جز آن چه در کتابهای تاریخی در ضمن بیان واقعه‌ها مطرح شده و یا در فرهنگ عامه وجود داشته و نقل شده است، مانند: ضرب‌المثلها و جمله‌هایی که صحابه در پی فهم واژه‌ها از آن استفاده کرده اند، چیز دیگری در دست نیست و این نیز بسیار اندک است؛ ولی شعرهای زیادی از شاعران آن دوران نقل شده - که برای بیان معنا و کاربرد واژه‌ها در زبان عربی آن روزگار گواه خوبی است. از این رو، در منابع لغوی و تفسیری برای مستندسازی توضیح واژه‌ها، از اشعار عرب زیاد استفاده می‌شود. در هر حال، گفته‌های عرب‌های عصر جاهلیت، در فهم معانی واژه‌ها در عصر نزول مؤثر است. از میان عناصر شکل‌دهنده لغت و ادبیات عرب از شعر، نثر، ضرب‌المثل و ...، شعر جاهلی یکی از مهمترین ابزارهای بود که صحابه از آن در تفسیر قرآن استفاده می‌کردند. از میان اصحاب پیامبر (ص) برخی بیشترین تکیه را بر اشعار جاهلی نشان داده و به سودمندی آن در تفسیر درست و تبیین راستین مفاهیم قرآنی باور داشته‌اند؛ از آن جمله عبدالله بن عباس را می‌توان ذکر کرد. بسیاری از صحابه وقتی تفسیر آیه‌ای از آنان پرسیده می‌شد، شعری از اشعار جاهلی را در پاسخ می‌خواندند. در این پژوهش کوشش شده است کم و کیف استفاده‌ی مشهورترین مفسران سه قرن اول هجری از ادبیات عرب دوران جاهلیت برای فهم الفاظ غریب قرآنی بررسی شود و شیوه‌ای را که برای نخستین بار ابن عباس در استناد به ادبیات جاهلی بویژه شعر آن دوران ابداع کرده است با آوردن مثاله‌ای کافی واضح گردد و روش استفاده‌ی هریک از مفسران بزرگی چون ابن عباس، فرّاء و ابن قتیبه، از ادبیات جاهلی در فهم الفاظ غریب قرآنی شرح داده شده است. در این تحقیق دو کتاب منسوب به ابن عباس به نام «غریب القرآن فی شعرالعرب» و «لغات القرآن»، کتاب «معانی القرآن» فرّاء و نیز دو کتاب «تأویل مشکل القرآن» و «غریب القرآن» ابن قتیبه را مورد بررسی قرار داده‌ایم. کتاب غریب القرآن پاسخ‌های ابن عباس به سوالات نافع بن ارزق است که درباره معانی واژه‌های قرآن پرسیده است و ابن عباس با استفاده از شعر جاهلی به آن پاسخ داده است. در کتاب لغات القرآن نیز به بررسی معانی لغات قرآنی با استفاده از لغات قبایل و لهجه‌های اماکن مختلف عرب جاهلی پرداخته شده است و کتاب معانی القرآن فرّاء را نیز بررسی می‌کنیم تا روش فرّاء را در استفاده از ادبیات جاهلی برای تفسیر قرآن مشخص کنیم. در مورد ابن قتیبه نیز دو کتاب تأویل مشکل القرآن

و غریب القرآن را در نظر گرفته ایم تا روش وی را دراستشهاد به ادبیات جاهلی برای توضیح واژگان، تعابیر و مفاهیم و انواع مجازات قرآن، مشخص کنیم.

۱-۱- طرح تحقیقاتی

۱-۱-۱- بیان مسئله

«نقش ادبیات جاهلی در مهمترین تفاسیر سه قرن اول هجری (با تاکید بر تفاسیر ابن عباس، فرآء، ابن قتیبه)».

قرآن کریم روزگاری بر پیامبر اسلام (ص) نازل شد که عرب جاهلی به درجات تأمل بر انگیزی از قدرت ادبی رسیده بود. ارزش و قدرت بالای ادبی و بلاغی زبان عربی، تا جایی بود که از منظر قرآن کریم به عنوان «عربی مبین» از آن یاد شده است. بر این اساس مسأله ای که بررسی آن، پرده از پاره ای دلالت‌ها و معانی الفاظ قرآن کریم بر می‌دارد و برخی از وجوه معانی و تعابیر مفسران قرآن را روشن می‌کند، تأثیر ادبیات جاهلی، بویژه شعر آن دوره در تفاسیر قرآن کریم است. از این حیث تفاسیر دوره های اول راهگشاست. در این تحقیق بر آنیم که مهمترین تفاسیر سه قرن اول هجری را از این لحاظ بررسی کنیم و با توجه به تعداد فراوان تفاسیر این دوره و حجم بسیار آنها تفاسیر ابن عباس، فرآء و ابن قتیبه را در این خصوص برگزیده‌ایم.

۱-۱-۲- سابقه و ضرورت تحقیق

نقش و تأثیر ادب جاهلی در تفاسیر قرآن کریم، از همان قرن اول مورد توجه مفسران قرار گرفت، چنان که ابن عباس در تفسیر با ارزش خود به نکات بسیاری در این خصوص اشاره کرده و ابیاتی را از شعر عرب جاهلی به عنوان شاهد برخی وجوه تفسیری خود ذکر کرده است. پس از او نیز بسیاری از مفسران بویژه کسانی که از نظر ادبی و بلاغی به قرآن نظر داشته‌اند، به نقش ادبیات عرب جاهلی در فهم پاره‌ای از وجوه تأویلی و تفسیری قرآن کریم اشاره کرده‌اند. از محققان اخیر نیز کسانی چون علامه طباطبایی در تفسیر بزرگ «المیزان»، فیروز حریرچی در مقاله «نقش شعر در فهم معانی قرآن»، در این مقاله، علت استفاده مفسران بزرگ از شعر عربی در فهم لغات غریب

قرآنی، بیان شده است و با ذکر مثال‌ها و شواهد متعدد از تفاسیر مفسرانی چون ابن عباس، زمخشری، طبرسی و ابوالفتوح رازی، چگونگی استفاده از شعر دوره جاهلی در شرح و توضیح واژگان قرآنی روشن شده است. از نتایج حاصل از این مقاله چنین استنباط می‌شود که اگر مفسران بلند پایه از اشعار جاهلی در توضیح پاره‌ای از لغات قرآنی کمک نمی‌گرفتند قطعاً بسیاری از مفاهیم لغت قرآن ناشناخته یا حداقل در هاله‌ای از ابهام باقی می‌ماند.^۳ و همچنین نصرالله شاملی و اعظم پرچم در مقاله‌ای تحت عنوان «روابط متداخل واژگان ادبیات جاهلی و قرآنی» به رفتار واژگان چند معنایی اعم از مشترک و مترادف در ادب جاهلی پرداخته‌اند و میزان برخورداری از این پدیده را روشن ساخته‌اند، و علاوه بر آن، هنرمندی قرآن در به کار گرفتن این پدیده‌ها در حوزه لفظ و معنی مبرهن گردیده است. با کوشش‌های فراوانی که در مقایسه ادب جاهلی و قرآن در چارچوب «روابط متداخل واژگان» در این مقاله بدست آمده می‌توان به نتایج زیر اشاره کرد:

الف) میان ادب عرب جاهلی که دارای واژگان غریب و غیر قابل انعطاف از نظر چند معنایی است با واژگان قرآنی که واژگانی مأنوس و قابل انعطاف با محتوای چند معنایی است، فاصله بسیار وجود دارد؛

ب) آنچه در واژگان زبانی به نام مشترک لفظی معروف است در ادب جاهلی دارای بار معنایی کمی است، در حالی که در قرآن واژگان مشترک لفظی، دارای بار معنایی زیادی است؛

ج) در ادب جاهلی، واژگانی که به عنوان مشترک معنوی می‌توان از آنها سراغ گرفت، بسیار کم است، در حالی که واژگان مشترک معنوی در قرآن بسیار زیاد است؛

د) آنچه در فرهنگ جاهلی تحت عنوان الفاظ متضاد می‌توان یافت، در فرهنگ قرآنی به همان بار معنایی سابق که در ادب جاهلی معمول بوده استعمال شده است.^۴

^۳ . حریرچی، نقش شعر در فهم معانی قرآن، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

^۴ . شاملی نصرالله- اعظم پرچم، پیشین.

مقاله‌ی امیر رضا اشرفی تحت عنوان «نگاهی به مبانی فهم مفردات قرآن و نقش آن در تفسیر از دیدگاه علامه طباطبایی». از سؤال‌های اساسی درباره‌ی قرآن این است که مفردات آن، به لحاظ معنا چه ویژگی‌های دارند؛ در کدام چارچوب شکل گرفته‌اند و براساس کدام مبانی می‌توان به فهم معنای آنها نائل آمد. این مقاله با بررسی متن تفسیر المیزان در صدد به دست آوردن مبانی فهم مفردات قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی و بیان تأثیر آن در تفسیر قرآن است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که به باور علامه: آمیختگی فرهنگی عرب با دیگر اقوام موجب تغییر معنای برخی واژگان آن شده است. معیار فهم درست این گونه واژگان در قرآن، تحصیل کاربرد رایج آنها در عصر نزول است. در اثر تبدلات فرهنگی، واژه‌های از زبان‌های دیگر به زبان عربی راه یافته است. این واژگان غالباً در زبان عربی معنای جدیدی یافته‌اند. معنای این واژگان در قرآن و غیر آن باید با توجه به کاربردهای آن در زبان و ادبیات عرب فهم شود. برخی مفردات در عرف قرآن معنای ویژه‌ای یافته‌اند که باید در تفسیر مفردات قرآن مورد توجه قرار گیرد.^۵

نظر به اهمیت فهم قرآن کریم برای هر محقق و دانش پژوه مسلمان، پرداختن به تمام زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر زبان قرآن و نیز تفاسیر مختلف آن، ضرورتی انکارناپذیر دارد. یکی از این زمینه‌ها و عوامل، شعر و ادبیات عرب جاهلی است و بررسی آن می‌تواند نکته‌های پنهان بسیاری را روشن کند. از سویی اعجاز قرآن از جهت ادبی سبب شده تا آیاتش مضامین بسیار بلند و عالی را به گونه‌ای بلیغ با تشبیه، تمثیل، استعاره و کنایه بیان کند. بنابراین بدون اطلاع از نکات علوم ادبی نمی‌توان توقع فهم صحیحی از این کتاب آسمانی داشت.

۱-۱-۳- سوال‌های تحقیق

۱- دلایل بهره‌مندی مفسران از ادبیات جاهلی از قبیل اشعار، خطابه و امثال در تفسیر قرآن

چیست؟

۲- کدامیک از وجوه ادبی عرب جاهلی بیشتر مورد استفاده این مفسران قرار گرفته است؟

۵. اشرفی، امیررضا، پیشین: ۶۵-۹۰.

۳- سبک هر یک از مفسران در بهره‌مندی از ادبیات جاهلی چگونه است؟

۱-۱-۴- فرضیه‌ها

- ۱ - عناصر شکل دهنده لغت و ادبیات عرب، شعر و خطابه (نثر) و ضرب المثل است و یکی از راه‌های فهم معانی قرآن جستجو میان سخنان عرب زبانان عصر جاهلی است.
- ۲ - در این تفاسیر بیش از همه از شعر جاهلی استفاده شده است. شعر قدرتمندترین گنجینه لغت عرب بود و نیز برای لغات مهجور و غریب بهترین مأخذ و منبع شناخت به شمار می‌آمد.
- ۳ - این مفسران در بهره‌گیری از ادبیات جاهلی سبک‌های مختلفی دارند:
ابن عباس برای مفهوم و معانی مفردات قرآن از اشعار عرب استفاده کرده، فرآء از مسائل بیانی مانند کنایه، تشبیه، استعاره و مجاز استفاده کرده است و ابن قتیبه در تفسیر و تأویل مشکلات و دفع شبهه از قرآن، استفاده کرده است.

۱-۱-۵- اهداف تحقیق

۱-۱-۵-۱- هدف کلی

تبیین نقش ادبیات جاهلی در تفاسیر ابن عباس، فرآء، ابن قتیبه که از مهمترین تفاسیر سه قرن اول هجری هستند.

۱-۱-۵-۲- اهداف جزئی

- ۱- روشن شدن برخی ابعاد و وجوه مبهم تفاسیر قرآن کریم
- ۲- کمک به فهم بهتر معانی و تفاسیر و دلالت‌های قرآن کریم.
- ۳- شناخت عناصر تشکیل دهنده ادبیات دوره جاهلی .

۱-۱-۶- کاربردهای متصور از تحقیق

- ۱- نتایج این تحقیق به تفسیر بهتر آیات قرآن کریم کمک خواهد کرد.

۲- در تفاسیر دایره المعارف ها و کتب علوم قرآنی به کار خواهد رفت.

۱-۱-۷- مراجع استفاده کننده از نتیجه پایان نامه :

- دانشگاه ها و دانشکده های علوم قرآن و حدیث.

- بنیادهای پژوهشی، قرآنی و حدیثی.

- ادارات ارشاد اسلامی و بنیادهای تبلیغات اسلامی.

۱-۱-۸- روش انجام تحقیق:

۱) روش و ابزار گردآوری اطلاعات:

روش کتابخانه‌ای و توصیفی، تحلیلی است و ابزار گردآوری اطلاعات، کتاب و نرم افزار است.

۲) روش تجزیه و تحلیل داده ها:

ابتدا تفاسیر مورد بحث مطالعه و شواهد مربوط اعم از شعر، مثل و خطابه استخراج می شود و سپس موارد یاد شده با اشعار، خطب و امثال عرب جاهلی تطبیق داده می شود و پس از آن، کم و کیف اثر گذاری آنها بر شیوه‌های تفسیر و مفاهیم و معانی آیات بررسی می شود.

۳) قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی، موضوعی):

دوره تفاسیر مورد بحث از قرن اول تا سوم هجری است.

۱-۱-۹- جامعه آماری و روش نمونه گیری:

از میان مهمترین تفاسیر مورد بحث، سه تفسیر برگزیده شد که هر یک به دلایلی مهمترین تفاسیر دوره خود محسوب می شوند: تفسیر ابن عباس به عنوان نخستین تفسیر مدون که پیشرو تفاسیر دیگر در استفاده از ادبیات جاهلی بویژه شعر این دوره می باشد. تفسیر ابن قتیبه به عنوان یکی از بهترین کتب لغوی است که در زمینه برداشتن پوشش از مبهمات قرآن و حل مشکلات

آیات کوشش شده است. تفسیر فراء به عنوان یکی از مهمترین تفاسیر ادبی سده دوم و سوم می باشد و اولین تفسیری است که بر دامنه تفسیر بویژه در زمینه ادبیات افزود.

۱-۲- تعاریف و مفاهیم

۱-۲-۱- ادبیات

ادب در لغت: به معنی سلوک، تربیت، تهذیب، آراستگی، فروتنی و شکسته نفسی است.^۶ و علم ادب: یعنی دانستن آن چیزی که بدان خود را از اشتباه و خلل در کلام نگاه دارد.^۷ واژه ادب از کلماتی است که معنی آن همراه با تحول زندگی قوم عرب و انتقال از بدویت به مدنیت تغییر یافته و پی در پی معانی نزدیک به هم پیدا کرده، تا این معنی را که امروز متبادر به ذهن می شود به خود گرفته؛ که عبارت است از سخنی رسا که به نیت تأثیر در عواطف خواننده یا شنونده به شعر یا نثر انشاء شود.^۸

«ادبیات بیان رسای مفاهیم ذهنی، القاء آن به بهترین و شیواترین وسیله بیان می باشد خواه به صورت شعر، نثر، نمایشنامه و... باشد».^۹

۱-۲-۲- جاهلیت

واژه جاهلیت، از ریشه جهل گرفته شده است؛ با این حال مفهوم آن الزاما به معنای جهلی نیست که ما در مقابل دانش و علم به کار می بریم، بلکه به معنای خیره سری، پرخاشگری و شرارت است و در مقابل اسلام به معنای تسلیم، طاعت خداوند و رفتار و کردار بزرگوارانه قرار می گیرد.^{۱۰} در قرآن می خوانیم: (وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى) ^{۱۱} چنین به نظر می رسد که

^۶ . جبران مسعود ، الرائد، بیروت، دار العلم للملايين، ۱۹۸۶، ج ۱، ذیل ماده ادب.

^۷ . سیاح، احمد، فرهنگ جامع نوین سیاح (ترجمه المنجد)، چاپ نهم، تهران، انتشارات اسلام، ۱۳۹۰، ذیل ماده ادب.

^۸ . ضیف، شوقی، تاریخ ادبی عرب (العصر الجاهلی)، ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگرلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴: ۱۳

^۹ . عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، طبقات مفسران شیعه، چاپ چهارم، قم، انتشارات نوید اسلام، ۱۳۸۷: ۲۵۳

^{۱۰} . ضیف، شوقی، پیشین: ۴۷.

^{۱۱} . الأحزاب/ ۳۳. « و در خانه های خود بمانید و همچون دوران جاهلیت نخستین (در میان مردم) ظاهر نشوید...»

در این آیه، قرآن مصداق را نه به طور مطلق، بلکه شکل جاهلی آنها را که با معیارهای اسلام سازگار نیست، محکوم می کند. در نهج البلاغه امام علی (ع) نیز مردم را از اطاعت فرماندهان و رؤسای ناصالح که بر اساس قواعد ناشی از عصبیت، فتنه، شمشیر و تفاخر جاهلیت حرکت می کنند، باز می دارد.^{۱۲} قرآن کریم دوران متصل به ظهور اسلام را عصر جاهلیت نامیده است.^{۱۳} از نظر زمانی دوران قبل از بعثت پیامبر(ص) تا حدود ۱۵۰ سال را دوران جاهلیت می نامند.^{۱۴}

۱-۲-۳- ادبیات جاهلی

ادبیات هر قومی، آینه فرهنگ ملی آنها و نشان دهنده شرایط محیطی و فکری حاکم بر آن قوم و ملیت است که مقصود از ادبیات عرب مجموعه متون گفتاری و نوشتاری است که بیانگر روحیات، سلاطین، باورها و رسوم اجتماعی عرب‌های زمان نزول بود.^{۱۵} ادبیات عصر جاهلی را می توان از نظر اسلوب جز بهترین و عالیترین نمونه‌های ادبی تاریخ عرب محسوب کرد. باید دانست هیچ ملتی به اندازه ی عرب دوران جاهلیت شیفته سخن و زیبایی کلام نبوده است.^{۱۶} کلام عرب به دو قسم نظم و نثر تقسیم می گردد. نظم کلامی است دارای وزن و قافیه، و نثر سخنی است که با وزن و قافیه ارتباطی ندارد. در میان عرب‌های قبل از اسلام نظم به صورت شعر و نثر به صورت خطابه، سخنوری و ضرب المثل‌ها و حکمت‌ها نمایان است.^{۱۷}

۱-۲-۴- تفسیر

۱-۲-۴-۱- معنای لغوی تفسیر

^{۱۲} . نهج البلاغه، شریف رضی، ترجمه محمد دشتی، چاپ هشتم، قم، انتشارات الهدی، ۱۳۸۵: خطبه ۱۹۲.

^{۱۳} . طباطبایی، محمد حسین، میزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، چاپ دوم، تهران، انتشارات محمدی (دارالعلم)، ۱۳۸۵: ۱۵۱/۴.

^{۱۴} . ضیف، شوقی، پیشین: ۴۶.

^{۱۵} . نقیب زاده، نقش آفرینی قرآن در ادبیات عرب و مهوریت آن در میان ادیان، نشریه قرآن شناخت، سال دوم، ش اول، ۱۳۸۸: ۲۷.

^{۱۶} . هاشمی پور، سید اکبر، صناعات ادبی در قرآن کریم، سایت علمی دانشجویان ایران، ۱۳۸۶: ص ۱.

^{۱۷} . اسکندری، احمد، مصطفی عنانی، تاریخ ادبیات عرب، ترجمه سید محمد رادمش، چاپ سوم، تهران، انتشارات جامی، ۱۳۷۸: ۵۲.

تفسیر از واژه فسر به معنای روشن کردن و آشکار ساختن است.^{۱۸} به اعتقاد راغب اصفهانی: "فسر آشکار کردن معنای معقول است."^{۱۹} دیدگاه ابن منظور: "فسر به معنی بیان و به معنی کشف نمودن چیز پوشیده است. و نیز می نویسد: تفسیر بمعنی کشف نمودن معنی لفظ مشکل است."^{۲۰} به نظر ابن فارس: "فسر دلالت می کند بر بیان نمودن چیزی و روشن ساختن آن."^{۲۱} جلال الدین سیوطی می نویسد: "تفسیر از باب تفعیل از ریشه فسر، به معنی «بیان و کشف» است و گفته می شود که تفسیر از سفر گرفته شده است."^{۲۲} واژه تفسیر در قرآن کریم تنها یک بار به کار رفته است. که در این آیه، خداوند متعال پس از ذکر برخی شبهه های کافران و پاسخ به آنها می فرماید: ﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾^{۲۳}؛ در اینجا تفسیر به معنای لغوی یعنی کشف و بیان به کار رفته است.

۱-۲-۴-۲- معنای اصطلاحی تفسیر

تفسیر در اصطلاح عبارت است: از زدودن ابهام از لفظ مشکل و دشوار، که در انتقال معنای مورد نظر، نارسا و دچار اشکال است. ماده «فسر» را به باب تفعیل برده اند تا بیانگر مبالغه در دستیابی به معنا باشد،^{۲۴} از این رو تفسیر، تنها کنار زدن نقاب از چهره لفظ مشکل و نارسا نیست، بلکه عبارت است از زدودن ابهام موجود در دلالت کلام. بنابراین، تفسیر در جایی است که گونه ای ابهام در لفظ وجود دارد که موجب ابهام در معنا و دلالت کلام می شود و برای زدودن ابهام و نارسایی، کوشش فراوانی می طلبد.^{۲۵} ابو حیان در بحر المحيط آورده است: «تفسیر علمی است که در آن بحث می شود از چگونگی تلفظ قرآن و مدلولات و احکام فردی و ترکیبی و معانی آنها که در حال

^{۱۸} . نک: معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، چاپ ششم، قم، انتشارات التمهید، ۱۳۹۰: ۱۶/۱

^{۱۹} . راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن کریم، ترجمه حسین خداپرست زیر نظر عقیقی بخشایشی، چاپ چهارم، قم انتشارات نوید اسلام، ۱۳۸۷: ۶۰۳.

^{۲۰} . ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تحقیق جمال الدین میردامادی، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر والتوزیع، دار صادر، ۱۴۱۴ق: ۵/۵۵.

^{۲۱} . ابن فارس، احمد، معجم المقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق: ۴/۵۰۴.

^{۲۲} . سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ترجمه مهدی حائری قزوینی، تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ ششم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۶:

۵۴۹/۲.

^{۲۳} . الفرقان/ ۳۳ «وَأَنَّا نَهَيَّجُ مِثْلِيَّ رَأْسًا لِّمَنِ الْمَصَالِحُ إِذْ نَسُوا حَظًّا» و «وَأَنَّا نَهَيَّجُ مِثْلِيَّ رَأْسًا لِّمَنِ الْمَصَالِحُ إِذْ نَسُوا حَظًّا» (و پاسخی دندان شکن که در برابر آن نا توان

شوند)

^{۲۴} . نک: معرفت، محمد هادی، پیشین: ۱۶/۱.

^{۲۵} . معرفت، محمدهادی، پیشین: ۱۷/۱.

ترکیب به معانی حمل می‌شود و تتمه‌هایی بر اینها.^{۲۶} دکتر محمد حسین ذهبی می‌نویسد: «تفسیر عبارت است از دانشی که بحث می‌کند از مراد خداوند در قرآن به قدر طاقت بشری». ^{۲۷} به اعتقاد علامه طباطبایی: «تفسیر بیان معانی آیات قرآنی و کشف مقاصد و مدالیل آنهاست».^{۲۸}

۱-۳-۳- مبانی نظری

۱-۳-۱- روش‌های تفسیر قرآن

مقصود از روش تفسیری، مستند و یا مستنداتی است که مفسران در فهم و تفسیر آیات قرآن از آنها بهره گرفته‌اند. آن مستند یا نقل است یا عقل. به تفسیرهایی که با استناد نقل به فهم و درک معانی آیات پرداخته می‌شود، «تفسیر به مأثور» گویند و روش تفسیری آنها را «تفسیر اثری» نامند که خود دارای اقسامی است: تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن با روایت، تفسیر قرآن با قول صحابی و تابعی. اما تفسیرهایی که با استناد عقل و مدرکات حوزه اندیشه و تدبیر، فراهم آمده‌اند، «تفسیرهای اجتهادی» گویند و روش تفسیری آنها را «تفسیر عقلی» نامند.^{۲۹} تفسیر اجتهادی بیشتر بر درایت و عقل متکی است تا روایت و نقل؛ چون معیار سنجش و بررسی در آن، اندیشه و تدبیر است و به طور مطلق بر آثار و اخبار نقل شده اعتماد نمی‌شود.^{۳۰} حضرت علی علیه السلام هم درباره اهمیت عقل و خرد، به هنگام دریافت و فهم مبانی و آموزه‌های دین فرموده است: «دین را به صلاح نمی‌آورد، مگر عقل»^{۳۱}. علامه طباطبائی در اهمیت اجتهاد و خردورزی مفسر آورده است: اگر در قرآن تفحص و جست‌وجوی کامل شود و در آیاتش دقت شود، شاید بیش از سیصد آیه وجود دارد که مردم را به تفکر، تدبیر و تعقل دعوت کرده و یا به پیامبر (ص)، استدلال را برای اثبات حقی و یا از بین بردن باطلی آموخته؛ خداوند حتی در قرآن برای یک بار هم مخاطبین خود را امر نفرموده که نفهمیده، به خدا و یا هر چیز که از جانب اوست، ایمان آورند و یا کورکورانه راهی را دنبال کنند».^{۳۲}

^{۲۶} ابوحیان اندلسی، محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، تحقیق محمد جمیل صدقی، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۰ق: ۱/۲۶.

^{۲۷} ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون بحث تفصیلی عن نشأت التفسیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا: ۱/۱۵.

^{۲۸} طباطبائی، محمد حسین، پیشین: ۱/۱۲.

^{۲۹} مؤدب، سیدرضا، روش‌های تفسیر قرآن، قم، اشراق، ۱۳۸۰: ۱۶۵-۱۶۷.

^{۳۰} معرفت، محمد هادی، پیشین: ۲/۲۲۴.

^{۳۱} نک: تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق سید مهدی رجائی، قم، دار الکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ق: ۵۰.

^{۳۲} نک: طباطبائی، محمد حسین، پیشین: ۵/۲۵۵.